

54. Zemahşerî'nin *Nüketü'l-Arâb fi Ğarîbi'l-Îrâb* Adlı Edebî Eserine Dair Bir İnceleme¹

Hüseyin HALİL²

APA: Halil, H. (2024). Zemahşerî'nin *Nüketü'l-Arâb fi Ğarîbi'l-Îrâb* Adlı Edebî Eserine Dair Bir İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö14), 964-978. DOI: 10.29000/rumelide.1455563.

Öz

Hicri II. ve III. yy. tefsir faaliyetleri denilince akla ilk olarak içerisinde yoğun lügavî izahlar barındıran kısa tefsir eserleri gelir. Bunlardan bir kısmı nahiv ve i'râb ağırlıklı açıklamalar yapan İ'râbu'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân veya Mecâzu'l-Kur'ân türü eserler iken, diğer bir kısmı ayetteki kelimelerin lügat manalarına yoğunlaşan ve Arap deyimlerinden örneklerle onları şerh eden Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerdir. Birinci türün en önemli temsilcisi Ferrâ (ö.207/822) iken ikincisinin İbn Kuteybe'dir (ö.276/889). Bu iki tür birbirinden ayrı dursa da, aslında onlar aynı kökten beslenen farklı dallar mesabesinde. Bu gerçeği Ferrâ ve İbn Kuteybe'den yıllar sonra gelen Zemahşerî (ö 538/1144) *Nüketü'l-A'râb fi Ğarîbi'l-Î'râb* adlı eserinde göstermiştir. Bu eser her ne kadar ağırlıklı olarak İ'râbu'l-Kur'ân türüne yakın olsa da Garîbu'l-Kur'ân türünün gerektirdiği gibi kelimelerin leksikolojik manalarını açıklamayı ve Arap dilinin yaygın kullanımlarından örnekler vermeyi ihmal etmez. Dolayısıyla ele aldığımız bu eserin her iki türü kapsadığını söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle her iki türü de bir başlık altına toplamayı başaran ender eserlerden bir tanesidir. Ayrıca Zemahşerî'nin mezhebi kimliğini öne çıkarmadan sadece dilsel analizlerini derleyerek ön plana çıkarması alana objektif bir katkı sağlaması açısından da oldukça değerlidir. Bu çerçevede ele aldığımız bu eserin lügavî tefsir alanına yaptığı katkıyı göstermek amacıyla, bu makalede önce söz konusu eserin diğer Garîbu'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân eserleri ile kıyaslamasını yapacağız, ardından onlar arasındaki konumunu inceleyeceğiz, son olarak da lügavî tefsir boyutunu ele alarak linguistik yönünü ortaya koyacağız.

Anahtar kelimeler: Zemahşerî, Lügavî Tefsir, Garîbi'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân, Nahiv.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %3

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 30.01.2024-**Kabul Tarihi:** 20.03.2024-**Yayın Tarihi:** 21.03.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1455563

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Dr. Research Assist, Uludağ University, Faculty of Theology (Bursa, Türkiye), huseyinhalil1990@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-4814-3508, **ROR ID:** https://ror.org/03tg3eb07, **ISNI:** 0000 0001 2182 4517, **Crossref Funder ID:** 501100007628

A Study on Zamakhsharî's Literary Work titled *Nukat al-Arâb fî Iarîbi al-İrâb*³**Abstract**

When we think of the exegetical activities of the second and third centuries AH, the first thing that comes to mind is short exegetical works that contain intensive lexical explanations. While some of these are works of the genre of *I'râb al-Qur'ân*, *Me'ân al-Qur'ân*, or *Majâzu al-Qur'ân*, which focus on the lexical meanings of the words in the verse and comment on them with examples from Arabic idioms, others are works of the genre of *Garîb al-Qur'ân*. The most important representative of the first genre is al-Farâ, while Ibn Qutayba is the most important representative of the second. Although these two genres seem to be separate from each other, they are different branches of the same root. Zamakhsharî, who came years after al-Farâ and Ibn Qutayba, demonstrated this fact in his work *Nukat al-A'râb fî Garîbi al-İrâb*. Although this work is predominantly close to the *I'râb al-Qur'ân* genre, it does not neglect to explain the lexicological meanings of words and give examples from the common uses of the Arabic language, as required by the *Garîb al-Qur'ân* genre. Therefore, it is possible to say that this work covers both genres. In other words, it is one of the rare works that manages to include both genres under one title. In addition, the fact that Zamakhshari compiles only his linguistic analyses without emphasizing his sectarian identity is very valuable in terms of providing an objective contribution to the field. In this framework, we aim to show the contribution of this work to the field of linguistic exegesis.

Keywords: Zamakhshari, Linguistic Tafsir, *Garîbi'l-Qur'ân*, *İrâbu'l-Qur'ân*, Nahw

Giriş

İncelediğimiz bu eser müellifi Zemahşerî (ö.538/1144) tarafından *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-İrâb* olarak isimlendirilmiştir. Fakat bazı tabakât âlimleri bu isme “*fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*” veya “*fi Garîbi'l-Kur'ân*” terkiplerini ekleyerek kitabın ismini değiştirmiştir.⁴ Bunun sebebi kitabın içeriğinin Kur'ân kelimelerinin manaları ile meşgul olan *Garîbi'l-Kur'ân* türü eserlerle paralellik göstermesidir.

Müellif bir mukaddime yazmadan başladığı bu kitabını nahiv ve irâb açısından incelediği 68 surenin ismiyle bölümlere ayırmıştır. Genel olarak *Garîbu'l-Kur'ân* ve *İrâbu'l-Kur'ân* kitaplarının geleneksel metoduna uyan müfessir ekseriyetle nahiv, irâb ve lügat bakımından açıklanmaya ihtiyaç gördüğü Kur'ân ayetlerini tefsir etmiştir.⁵ Diğer bir deyişle ele aldığı surelerden sadece seçtiği ayetleri inceleme konusu yapmıştır.⁶ Dolayısıyla teknik ve içerik bakımından onun bu eseri, benzer türdeki eserlerde

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticatge, Rate: 3

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 30.01.2024-Acceptance Date: 20.03.2024-Publication Date: 21.03.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1455563

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

⁴ Cârullah Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-İrâb* (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 2016), 32.

⁵ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-İrâb*, 32-36.

⁶ Mesela, Bakara suresinden sadece yirmi iki ayet tahlil edilmiştir, bkz. Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-İrâb*, 92-108.

olduğu gibi, tam bir tefsir kitabı hüviyetinde değildir. Ancak Garîbu'l-Kur'an ve İ'râbu'l-Kur'ân alanlarına katkı sağlayan yardımcı tefsir kaynaklarından sayılabilir.

Zemahşerî, izlediği soru-cevap üslubunu bu eserine de tatbik etmiştir; neredeyse her ayetin açıklamasında okuyucuya kelimelerin nahiv ve irâb durumlarına dair farazi sorular sorup ardından kendisi uygun cevaplar vermiştir.⁷ Bu şekilde, hem okuyucunun aklına gelebilecek muhtemel soruların cevaplarını vermiş, hem de onlara karşılıklı konuşma yapıyormuş hissi vererek monoton bir anlatımdan kaçınmıştır. İlaveten, bu kitabında ayetleri ağırlıklı olarak irâb ve nahiv bakımından tefsir eden Zemahşerî, bazen sarf ve belâgat gibi diğer lügat konularına da girerek ayetin anlamını zenginleştirmiştir. Ayrıca bu kitap, diğer Garîbu'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân kitapları gibi, muhteva açısından muhtasar olduğu için içerisinde Ulûmu'l-Kur'ân konularını (Nâsîh-Mensûh, Muhkem-Müteşâbih, Esbâbu'n-Nüzûl vb.), fikhî ve itikâdî meseleleri bulmak zordur.

Bu çerçevede onun metodolojisinden söz edecek olursak, *Nüketü'l-Arâb* çoğu zaman ayetleri bir bütün olarak ele alıp onlara mana vermek yerine, kelime ve terkiplerin sarf, nahiv, irâb ve belâgat durumlarını analiz ederek ayetin genel manasına katkıda bulunmak için, ayet içindeki belirli terkip veya kelimeler üzerine yoğunlaşır. Bu çerçevede, neredeyse ele aldığı bütün ayetleri dil ve gramer yönünden izah eder. Dolayısıyla izlediği bu metoda dayanarak onun, Kur'ân'ın belâgat nükteleriyle nahiv ve irâb yönünü göstermek maksatlı yazıldığını söylemek mümkündür. Öte yandan onun derinliği ve kapsamına baktığımızda şunu söyleyebiliriz, her ne kadar ağırlıklı olarak İ'râbu'l-Kur'ân türüne yakın olsa da Garîbu'l-Kur'ân türünün gerektirdiği gibi kelimelerin lügavî manalarını açıklamaktan ve Arap dilinin yaygın kullanımlarından örnekler vermektense geri durmaz.

Son olarak şunu belirtmek gerekir *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-Îrâb* eseri daha önce üzerine bir araştırmanın bulunmaması dolayısıyla bu çalışmada özgün bir yöntemle ele alınmıştır. Söz konusu eserin Garîbu'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân konularıyla ciddi bir bağlantısının olduğunu gördüğümüzden lügavî tefsir alanına önemli katkılar sağlayacağını düşünerek bu araştırmayı yapmaya giriştik.

1. Nüketü'l-Arâb'ın Zemahşerî'ye Aidiyeti ve Keşşâf ile Mukayesesi

Bu eserin Zemahşerî'ye ait olup olmadığına dair bazı tartışmalar olsa da birçok delil eserin ona ait olduğuna işaret etmektedir. Bunlardan birincisi, Nüketü'l-Arâb'ı Zemahşerî'ye nispet eden bazı fihristlerin bulunmasıdır. Yazma eserleri içeren bu fihristler onu Zemahşerî'nin eserleri arasında zikretmektedir.⁸ Örneğin, Brockelmann *Târihu'l-Edebi'l-Arabî* adlı eserinde buna yer vermiştir.⁹ İkincisi, Zemahşerî'nin üzerine kapsamlı çalışmalar yapan veya eserlerini kronolojik olarak incelemeye tabi tutan Ahmed el-Hûfî ve Selîm Nuaymî gibi araştırmacılar bu eserin Zemahşerî'ye ait olduğuna işaret etmiştir.¹⁰ Üçüncüsü, eserde kullanılan üslup Zemahşerî'nin diğer eserlerindeki üslubu ile örtüşmektedir. Sözelimi, *Keşşâf*'ta kullandığı *فُلْتُ... فُلْتُ* kalıbını bu eserde de sıkça kullandığı görülür.¹¹ Dördüncüsü, metin ve muhteva bakımından *Keşşâf* ile uyumluluk arz etmesi onun

⁷ Mesela A'râf 90 *وَقَالَ الْمَلَأَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنِ اتَّبَعْتُمْ شَعْبًا اتَّبَعْتُمْ إِذَا لَخَسِرُونَ* ayetini irâb açısından tefsir ederken bu metodu kullanmıştır. Önce *لَنِ اتَّبَعْتُمْ* ifadesindeki "lâmu'l-kasem" in cevabını okuyucuya sormuş sonra kendisi *وَقَالَ الْمَلَأَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنِ اتَّبَعْتُمْ* olarak yanıtlaştırmıştır.

⁸ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-Îrâb*, 69.

⁹ Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen litteratur* (Leiden: E.J. Brill, 1937), 1/509.

¹⁰ Ahmed Muhammed el-Hûfî, *Zemahşerî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1966), 61.

¹¹ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-Îrâb*, 113.

Zemahşerî'ye nispet edilmesini güçlendiren bir başka delildir.¹² Bütün bu delillere dayanarak bu eserin Zemahşerî'ye ait olduğu sonucuna varılabilir.

Keşşâf ile mukayesesine gelince, aralarındaki güçlü benzerlikten kaynaklı hangisinin diğerine kaynaklık ettiğine dair iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birinci görüş Zemahşerî'nin bu eserini *Keşşâf* tan önce yazmış olabileceği yönündedir. Bu ihtimale göre öğrencilerinin, yazdığı bu esere gösterdiği ilgi ve ihtimamı gören Zemahşerî, bu eserine kelâmî, fikhî ve lugavî görüşlerini ekleyerek ve Kur'ân'ın diğer ayetlerini de ele alarak eserini genişletmiş ve *Keşşâf* adlı tefsiri oluşturmuş olabilir. Bu görüşte olanlara göre Zemahşerî h.528 yılında *Keşşâf* tefsirini bitirince kalan ömrünü Mekke, Bağdat ve Harezm arasında yolculuklarla geçirdi ve bu süre zarfında Rebû'l Ebrâr ve Esâsu'l-Belâga adlı eserlerini kaleme aldı. Eğer *Nüketü'l-A'râb*'i *Keşşâf* tan sonra yazmış olsaydı bu iki eserde mutlaka buna işarette bulunurdu. Dolayısıyla bu eser *Keşşâf* tan önce yazılmış ve ona kaynaklık etmiştir.¹³

İkinci görüşe göre, Zemahşerî bu eserini *Keşşâf* tan sonra kaleme almıştır. Anlatıldığına göre, *Keşşâf* a büyük ilgi gösteren öğrencileri, hocaları Zemahşerî'den, bu tefsirin manada yer alan incelikleri ve nükteleri gösterme bakımından diğer tefsirlerden üstün olduğunu duyunca ondan Kur'ân'daki lügat ve i'rab nüktelerini ele alan müstakil bir eser yazmasını isterler. Bunun üzerine Zemahşerî *Keşşâf* ın i'rab ve lügat açısından özünü yansıtan *Nüketü'l-A'râb* adlı eserini yazmaya başlar. Bu görüşü savunanlara göre bu eserin başında bir mukaddime bulunmamasının sebebi müellifin bu eseri hayatının sonuna doğru kaleme almasından kaynaklanmaktadır.¹⁴ Eğer bu görüş doğru kabul edilirse, bu eser bir manada *Keşşâf* ın muhtasarı olarak değerlendirilmesi gerekir. Aslında onun dönemine bakılınca hacimli kitapların muhtasarlarının sıklıkla kaleme alındığına şahit olunur. Tercüme ve tabakat kitaplarında bunun birçok örneğini bulmak mümkündür. Hatta Zemahşerî'nin bazı eserleri için de bu durum geçerlidir, zira onun *el-Ünmûzec* adlı eseri nahiv alanında yazdığı *Mufassal* kitabının bir muhtasarıdır.¹⁵

2. *Nüketü'l-Arâb*'in *Garîbu'l-Kur'ân* ve *Îrâbu'l-Kur'ân* Kitapları Arasındaki Yeri ve Onlarla Mukayesesini

Garîbu'l-Kur'ân ve *Îrâbu'l-Kur'ân* olarak adlandırılan bu iki tür Kur'ân'ı lügavî olarak anlama çalışmalarının başlangıcını, yani hierî II'inci ve III'üncü asır tefsir girişimlerini temsil etmektedir. Sadece lügavî alana ağırlık veren ve sonraki asırlarda ortaya çıkan tefsir yöntemleri bakımından henüz olgunlaşmamış bu iki tür birbirinden belirli noktalarda ayrılırlar. *Garîbu'l-Kur'ân* türü tefsirler ağırlıklı olarak kelimenin cümle içindeki lügavî anlamı üzerine yoğunlaşır; yani sözlük bilgisine, Arapların kelimeyi kullanım biçimlerine ve şiire ağırlık vererek kelimeyi açıklamaya çalışırlar. Bazen de diğer ayetlere, sahabe ve Peygamber kavline başvururlar.¹⁶ Nahiv ve i'rab gibi gramer açıklamalarına nadiren giren bu tür lügavî tefsirlerde kıraat açıklamalarına da az rastlanır.¹⁷ *Îrâbu'l-Kur'ân* türü eserlere gelince onları *Me'ânî'l-Kur'ân* ve *Mecâzu'l-Kur'ân* türü eserlerle birlikte değerlendirmek gerekir, çünkü izledikleri metot ve sahip oldukları içerik bakımından birbirlerini andırır niteliktedir. *Îrâbu'l-Kur'ân* türü eserler çok yoğun gramer açıklamaları içerir. Ele aldıkları Kur'ân kavramlarını nahiv ve i'rab durumuna, kıraat vecihlerine ve Araplar'ın günlük kullanım tarzlarına göre tahlil eder ve bu veriler

¹² Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*, 155-156; a.mlf., el-*Keşşâf*, 316-317.

¹³ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*, 66-67.

¹⁴ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*, 67.

¹⁵ Öztürk, M. & M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238.

¹⁶ Ebû Muhammed ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978), 447.

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*; Râgib el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Marife).

ışığında değerlendirirler. Ayrıca, şiirle istişhâda sıkça başvuran bu tür tefsirler yer yer belâgat ilmine de başvurmayı ihmal etmezler.¹⁸ Ayrıca, bazı *Meâni'l-Kurân* ve *Îrabu'l-Kurân* eserleri¹⁹ ayeti ayetle (veya metin içi referanslarla), sebep-i nüzul bilgisiyle veya seleften gelen rivayetler ve hadisler ile de tefsir eder.²⁰ İlâveten, bu türün gramer/nahiv ağırlıklı oluşu kelimelerin lügavî/linguistik anlamlarını vermediği manasına gelmez. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında bu türün *Garîbu'l-Kurân* türü eserlerin içeriğini de yansıttığı söylenebilir.

Tefsir tarihi içinde bu iki türün olgunlaşmış halini Zemahşerî, Beydâvî (ö. 685/1286), Nesefî (ö. 710/1310) gibi alimlerde görmek mümkündür. Onlar lügat, belâgat ve nahiv açısından ayetleri tahlil etmiş ve dirâyet tefsiri içerisinde lügavî yöntemi etkin bir şekilde kullanarak sonraki nesillerin tefsir tarzlarını büyük oranda etkilemişlerdir.

Zemahşerî'nin *Nuketü'l-Arâb fî Garîbî'l-Îrâb* adlı eserine gelince, *Garîbu'l-Kurân* türü eserlerin gerektirdiği basit lügat açıklamaları ile kelimelerin ayet içinde geldiği manaların izahlarını ihtiva etse de,²¹ eserin *Îrabu'l-Kurân* tarafı daha ağır basmaktadır. Çünkü *Îrabu'l-Kurân* ve *Meâni'l-Kurân* eserlerinde olduğu gibi içerisinde bolca nahiv ve îrâb açıklamaları yer alır. İlâveten, bu eser dahil olduğu *Îrabu'l-Kurân* türünün karakteristik özelliğine uygun olarak, sınırlı sayıda da olsa, sarf, belâgat, iştikak ve şiir gibi alanları ihtiva eder.²²

Nuketü'l-Arâb'ın bu iki tür ile mukayesesine gelince; onun dâhil olduğu *Îrabu'l-Kurân* kategorisindeki kitaplar, Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni'l-Kurân*'ı gibi, ayetler arası referanslar,²³ onların sebep-i nüzulünü oluşturan rivayet ve kıssalar,²⁴ müphem ifadeler (zahir ve ismi mevsuller gibi) yönelik beyanlar ile²⁵ ayetleri tefsir ederken, *Nuketü'l-Arâb* ayetlere bu açılardan nadiren yaklaşır.

Bazen, *Meâni'l-Kurân* türü eserlerin lügat, nahiv ve belâgat konularına hiç girmeyip sadece ayetin mesajını “أي” ve “معني/يعني” gibi ifadeler ile açıkladıkları zamanlar olur.²⁶ Oysa *Nuketü'l-Arâb*'ın bu konulara girmemesi söz konusu bile olamaz. Çünkü o tümüyle lügavî izahlar üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla bu eser için sadece Kurân'ın lügat ve belâgat nokteleriyle nahiv ve îrâb yönünü göstermek maksatlı yazıldığını söylemek abartı olmaz.

Öte yandan *Nuketü'l-Arâb* taşıdığı bazı özelliklerle *Garîbu'l-Kurân* türünden ayrılır. O, ayetleri bir bütün olarak ele alıp onlara mana vermek yerine ayet içindeki belirli terkip veya kelimeler üzerine yoğunlaşır. Fakat bundaki amaç kelimelerin ve terkiplerin literal/lügavî anlamlarını vermek değil, daha

¹⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Ebû İshâk İbrâhîm Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu* (Beirut: Âlemu'l-Kutub, 1988); Muhyiddîn Dervîş, *Îrabu'l-Kurânî'l-Kerîm* (Beirut-Dimesk: Dâru'l-İrşâd – Dâru'l-Yemâme- Dâru İbn Kesir, 1999).

¹⁹ Bazı *Meâni'l-Kurân* ve *Îrabu'l-Kurân* eserleri içerik bakımından diğerlerine göre (Ahfeş'in *Meâni'l-Kurân*'ı gibi) daha zengindir. Mesela Zeccâc'ın ve Ferrâ'nın *Meâni'l-Kurân* eserleri nahiv ve îrâb açıklamalarına ek olarak ulûmu'l-Kurân konularına da değinir. Ayeti diğer ayetleri referans göstererek veya sahabe ve tâbiin kavliyle tefsir etmeye çalışır. Bu durum, bu türün olgunlaşma süreci içinde olduğunu ve giderek diğer tefsir türleriyle (rivayet ve dirayet) ile birleştiğini gösterir. (Bkz. Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu*, 1/487-496; Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, *Meâni'l-Kurân* (Beirut: Âlemu'l-Kutub, 1983) 1/111).

²⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu*, 1/487-496; Ferrâ, *Meâni'l-Kurân*, 1/111-112.

²¹ Hâkka 27'de geçen “الْقَائِمَةُ” kelimesinin “القائمة” anlamına geldiğini söyleyerek, *Garîbu'l-Kurân* eserlerinde olduğu gibi, lügavî bir açıklama yapmıştır. Bkz. Zemahşerî, *Nuketü'l-Arâb fî Garîbî'l-Îrâb*, 359.

²² Zemahşerî, *Nuketü'l-Arâb fî Garîbî'l-Îrâb*, 216.

²³ Ebü'l-Hasen Ahfeş, *Meâni'l-Kurân* (Kâhire: Mektebetu'l-Hancı, 1990), 209.

²⁴ Örnek olarak Zeccâc'ın *Meâni'l-Kurân*'ında Âlu İmrân, 3/186 ayetinin tefsirine bakınız (Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu*, 1/496).

²⁵ Âlu İmrân, 3/180; Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu*, 492.

²⁶ Âlu İmrân, 3/164, 183; Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu*, 494, 487.

ziyade kelime ve terkiplerin sarf, nahiv, i'rab ve belâgat durumlarını analiz ederek ayetin genel manasına katkıda bulunmaktadır.²⁷ Oysa *Garîbu'l-Kurân* türünde amaç kelimenin literal anlamını vererek ayet hakkında sade ve basit açıklamalar yapmaktır.

Vurgulanması gereken diğer bir nokta *Nüketü'l-Arâb*'ın kullandığı nahiv terminolojisi bakımından diğer türler ile ilişkisidir. Sözelimi müellifin bu eserinde zikrettiği nahiv görüşleri ve kullandığı terminoloji Zeccâc'ın *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu* adlı eserindekiler ile örtüşmektedir. Bunun sebebi eserinde zikrettiği nahiv konularında Basra nahivcilerinin görüşlerine meyiletmesidir.²⁸ Onun bu yönünü Yunus suresi 105. ayetinde görmek mümkündür.²⁹ Ayette geçen "أَنَّ"nın mastar olup inşâi bir cümle mi yoksa sıla cümlesi olarak ihbârî bir cümle mi oluşturduğu konusundaki nahiv ihtilafında Sîbeveyh'in (ö.180/796) görüşünü tercih etmesi onun eğilimini göstermesi bakımından önemlidir.³⁰ O, sadece kelimelerin nahvî veya dilbilimsel açıklamalarında değil nahiv ıstılahlarında da Basra ekolünün takip ettiği terminolojiye uyar. Nisâ suresi 3. âyeti incelerken "مَثَلِي وَرَبَّاعٍ" ifadesi için *gayr-i munsarif* manasında "مُنْعَبَتُ الصَّرْفِ" tabirini kullanmıştır. Bu tabir genelde Basra nahivcilerin kullandığı bir tabirdir. Zira Kûfeliler *gayr-i munsarif* için daha çok "الإجراء" ve "مَجْرِي" terimlerini kullanırlar.³¹ Benzer şekilde o, Âl-i İmrân 62 "هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ" ayetinde geçen "هُوَ" zamirinin fasıl zamiri olduğunu söyleyerek yine Basra terminolojisini takip ettiğini göstermiştir.³² Terminoloji konusunda yaptığı bu tercih ile Kûfe dil ekolünün önemli şahsiyetlerinden olan Ferrâ'nın *Meâni'l-Kurân* adlı eserinde kullandığı dil terminolojisinden açıkça ayrılır.³³ Ama onun bu eğiliminin taassuba varan bir eğilim olmadığını, sadece bir tercih olduğunu vurgulamak gerekir, zira bazen Kûfe ekolünün görüşünü de yansıtır, hatta bazen Basra ekolünün benimsediği görüşün aksine bir görüşü desteklediği de olur.³⁴

3. Nahiv Kuralları ile Ayetleri Tefsiri

Ekseriyetini nahiv ve irâb açıklamalarının oluşturduğu bu eserde müellifimiz, bu ilimlerin gerektirdiği gibi, kelime ve harflerin cümle içindeki işlevlerini ele almış ve bunun manaya nasıl etki ettiğini ayetlerden örneklerle analiz etmiştir.³⁵ Yaptığı nahiv ve irâb açıklamaları sonunda ayetlerin anlamlarında meydana gelen değişikliği de "المعني" ve "كأنه قيل" gibi ifadelerle dile getirmiştir.³⁶

²⁷ Örneğin Nisâ 11 ayetinde geçen "الْحَوَّةُ" kelimesini ikililiği (tesniye) mi yoksa çokluğu (cem) mu ifade ettiğini analiz ederek sarf açısından incelemiştir; yine aynı ayette "لَلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَى" terkiplerini manadaki inceliği göstermek amacıyla üslup ve belâgat açısından incelemiştir; Nisâ 12'de "كَلِمَاتٌ" kelimesinin neden mansup olduğunu analiz ederek i'rab ve nahiv açısından incelemiştir. (Bkz. Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbî'l-Îrâb*, 124, 125).

²⁸ Zeccâc, Halil b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ahfeş, Ebû Ubeyde gibi nahivciler Basra mektebinin önde gelen simalarıdır. Zemahşerî'nin nahiv açıklamaları genel olarak Basriyyün'dan olan bu dilciler ile örtüşmektedir.

²⁹ "Ve: "Bir muvahhid (hanif) olarak yüzünü (Hakk) dine doğru yönelt ve sakın müşriklerden olma" (diye uyarıldım)."

³⁰ Cumhurun ittifak ettiğine göre ismi mevsule bağlı sıla cümlesi inşâi değil ihbârî olmalıdır. Yani emir ve talep içeren bir cümle değil doğru veya yalan olabilen, bir işin ve oluşun olup olmadığını haber veren bir cümle olmalıdır. Bkz. Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbî'l-Îrâb*, 204.

³¹ Zemahşerî'nin açıklamaları şu şekildedir: "Aşında bu kelimeler ثلاثة اثنين و ثلاثة اثنين gibi tekrar eden sayılardan dönüştürülmüştür. Türedikleri sayıların mükerrer oluşları ve içinde buldukları sıgalardan dolayı bu çeşit sayılar gayr-i munsarifdir (منْعَبَتُ الصَّرْفِ). Nekre olan bu isimler *lâm-ı tarif* eklenerek marife yapılabilir, tıpkı الثلاث و الرباع كالمثلي و الثلاث و الرباع كالمثلي denilmesi gibi. Bu isimler ما طالب'in halidir ve nâsp mahallindedir. Dolayısıyla ayetin takdiri şöyledir: فَانكحوا الطيبات لكم معوداتٍ هذا العدد ، ثنتين ، ثنتين ، وثلاثا ثلاثا ، وأربعا أربعا *adedi iki iki, üç üç, dört dört olarak hoşunuza giden kadınlardan nikahlayın.*" Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbî'l-Îrâb*, 122.

³² Basrahlılar fasıl zamirine "عماد" derler. (Bkz. Zeccâc, *Meâni'l-Kurân ve irâbuhu*, 424; Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbî'l-Îrâb*, 37).

³³ Örnek olarak bkz. Nisâ 4 tefsiri Ferrâ, *Meâni'l-Kurân*, 254.

³⁴ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbî'l-Îrâb*, 38, 105.

³⁵ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbî'l-Îrâb*, 36.

³⁶ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbî'l-Îrâb*, 92, 115.

Şimdi müellifin bazı ayetler hakkında yaptığı açıklamaları ve bu açıklamalar sonunda ayetlerin anlamlarında oluşan değişikliklere göz atalım:

İlk örnek Mâide suresi 117. ayetindeki “أَنْ”’in işlevi ile ilgilidir.³⁷ Müfessirimiz bu harfin ayet içinde hangi işlevler gördüğü ve ne gibi mana değişikliklerine neden olduğunu şöyle anlatır: “أَنْ اَعْبُدُوا اللَّهَ” ayetindeki “أَنْ” eğer tefsir eden “müfessire/مفسرة” olarak değerlendirilirse o zaman tefsir edilen bir fiile ihtiyaç duyulur. Bu durumda tefsir edilen fiil ya “مَا قُلْتُ لَهُمْ” ifadesindeki “قال”, ya da “مَا أَمَرْتَنِي” de ki “أمر” olmalıdır. Tefsir edilen fiilin “قال” olması durumunda, aradaki bir tefsir harfine “أَنْ”e ihtiyaç duyulmaz, yani “ما قلت” Allah’ın emri olarak söylenmez “ما قلت لهم إلا اعبدوا الله” şeklinde söylenir. Tefsir edilen fiilin “أمر” olması durumunda ise ayetin manası anlaşılabilir hale gelir. Şöyle ki, “أمر” fiilinin zamiri (ya da öznesi) Allah’tır ve Allah’ın ربكم و ربي و اعبدوا الله “Benim ve sizin Rabbinize ibadet edin” şeklinde söylemesi mantıklı olmaz.³⁸

Eğer “أَنْ” müfessire değil de *mevsule*/موصولة olursa “مَا أَمَرْتَنِي بِهِ” ifadesinin ya da “به”deki hâ harfinin bedeli olur. Her iki durum da lügat açısından doğru olmaz ve ayetin manası müphem hale gelir. Şöyle ki, “ما قلت لهم إلا” cümlesi “أَنْ اعبدوا الله”den bedel olarak onun yerine gelirse cümle şöyle olur “ما قلت لهم إلا” bu da Allah’ın emri olarak söylenmez “أَنْ اعبدوا الله” anlamına gelir. (Oysa bunun bir anlamı yoktur. Çünkü “عبادة” kelimesini telaffuz etmek ibadet etme emrini içermez.) Benzer şekilde eğer o “به”den bedel yapılırsa “إلا ما امرتني بأن اعبدوا الله” şeklinde olur, fakat mevsulün sırası ile bir irtibatı kalmayacağı için, diğer bir deyişle sıladan mevsule râci bir zamir olmayacağı için bu kullanım da doğru bir kullanım olmaz. En doğru olanı “أَنْ”in en-i mevsule olması ama “به”deki hâ’dan bedel değil atfı beyan olmasıdır.³⁹

Bazı eklemeler ile tefsiri *Keşşâf*’ta aynen aktardığı bu nahiv açıklamalarıyla Zemahşerî ayetin manasının daha iyi anlaşılmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Şöyle ki; bu nahiv açıklaması dikkate alınmadığında ayete “Ben onlara: Benim ve sizin Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin, diye senin bana emretmiş olduğundan başka bir şey söylemedim” şeklinde bir anlam verilmektedir. Oysa ayeti böyle anlamak, yukarıda Zemahşerî’nin أَنْ’i tefsiriye’nin ikinci ihtimalinde vurguladığı gibi, bir anlaşılma yol açar, sanki Allah başka bir Rabbe kulluk etmeyi emrediyormuş gibi bir mana çıkar. Bu yüzden buradaki “أَنْ”i tefsiriye ya da “مَا أَمَرْتَنِي بِهِ”den veya “به”deki hâ’dan bedel yapmak doğru değildir. Onların yerine “به”deki hâ’yı tefsir eden atfı beyan olarak kabul edip bir mana vermek daha doğru olur, bu çerçevede ayete verilecek mana şöyledir: “Bana verdiğin emre (uygun olarak) onlara, sadece benim ve sizin rabbiniz olan Allah’a ibadet edin, diye emrettim.”⁴⁰

Nahiv yönü bakımından aynı ayeti ele alan Kurtubî (ö. 671/1273) “أَنْ”in tefsiriye ve mevsule olma ihtimallerini zikretmekle yetinirken,⁴¹ Tabersî (ö.548/1154) اَعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ ifadesindeki “أَنْ”i tefsiriye ya da “مَا أَمَرْتَنِي بِهِ”den veya “به”deki hâ’dan bedel yaparak Zemahşerî’nin aksine bir tutum sergiler.⁴² Beydâvî ise, Zemahşerî’nin uygun gördüğü atfı beyan açıklamasını zikretmekle birlikte “أَنْ”le başlayan cümlenin “به”deki hâ’dan bedel olma ihtimalini de göz ardı etmez. Çünkü ona göre bedelin varlığı *mübeddel minhi* cümleden düşürmez. Yani Zemahşerî’nin bedel *mübeddel minhin* yerine geçer

³⁷ Ben onlara: Benim ve sizin Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin, diye senin bana emretmiş olduğundan başka bir şey söylemedim.”

³⁸ Zemahşerî, *Nüketü’l-Arāb fi Garîbi’l-Īrāb*, 155-156; a.mlf., *el-Keşşâf*, 316-317.

³⁹ Yani Zemahşerî’ye göre “أَنْ” ile başlayan cümle Allah’ın peygamberine “مَا أَمَرْتَنِي بِهِ” deki “bi-hi” ile emrettiği şeyi açıklayan bir sıra cümlesidir ve “أَنْ” harfi de mevsule görevindedir. (Bkz. Zemahşerî, *Nüketü’l-Arāb fi Garîbi’l-Īrāb*, 155-156)

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 316-317.

⁴¹ Ebû Abdillâh Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 2006), 4/376.

⁴² Ebû Ali Eminüddin Tabersî, *Mecma’u’l-Beyân* (Beyrut: Dâru’l-Murtezâ, 2006), 3/375.

(mübeddel cümleden çıkarılır), diğer bir deyişle رَبُّكُمْ اللهُ رَبِّي وَأَنْ اغْبُؤُوا اللهُ رَبِّي ifadesi bedel olarak cümlede var ise *mübeddel minh* olan مَا أَمَرْتَنِي بِهِ ifadesi cümleden düşer, görüşünün aksine Beydâvî her ikisinin de cümlede kalabileceğini savunur.⁴³ Eğer Beydâvî'nin zikrettiği gibi *bedel* ve *mübeddel minh* aynı cümle içinde bulundursak ayetin anlamı şu şekilde olur “*Ben onlara: senin bana emretmiş olduğun (ki o sudur:) benim ve sizin Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin, emrinden başka bir şey söylemedim.*”

Diğer bir örnek Araf suresi 163. ayettir *وَسَلُّهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ* “*Onlara, deniz kıyısında bulunan şehrin durumunu sor. Hani onlar Cumartesine saygısızlık edip haddi aşıyorlardı.*” Müfessirimiz, bu ayette geçen “*إِذْ يَعْدُونَ*” ifadesinin mecrûr mu yoksa mansûb mu olduğunu tartışarak ayetin anlaşılmasına yeni bir boyut kazandırır. Onun “*إِذْ يَعْدُونَ*” ve “*إِذْ تَأْتِيهِمْ*” ifadelerinin irabıyla ilgili zikrettiği duruma göre bu iki fiil “*الْقَرْيَةِ*” den bedel olabilirler, çünkü *الْقَرْيَةِ* ile orada yaşayan halk kastedilmektedir.⁴⁴ Eğer onun iddia ettiği gibi “*إِذْ يَعْدُونَ*” ifadesi “*الْقَرْيَةِ*” den bedel ise “*وَسَلُّهُمْ عَنْ*” ifadesinin taalluk ettiği nesne değişir. Şöyle ki, ayetin anlamı “*Onlara, deniz kıyısında bulunan şehrin durumunu sor*” şeklinde değil, *وَسَلُّهُمْ عَنِ السَّبْتِ* “*Onlara şehir halkının cumartesi yasağını çiğnedikleri zamanı sor*”⁴⁵ şeklinde olur ve böylece anlam büyük oranda değişikliğe uğramış olur. Görüldüğü gibi, Zemahşerî'nin yaptığı nahiv türü açıklamalar sadece ayetin irabına etki etmiyor, aynı zamanda anlamına da etki ediyor, hatta onu büyük oranda değiştiriyor.

Benzer şekilde Enfâl suresi 7. ve 8. ayetleri hakkında yaptığı yorumlar da buna bir örnek sayılabilir:⁴⁶ Bu ayette geçen “*لِيُجِئَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ*” ifadesi ile ilgili yaptığı açıklama şu şekildedir: “*لِيُجِئَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ* ifadesi hangi fiile bağlıdır diye sorarsan şöyle derim: *Bunu sadece hakkı gerçekleştirmek ve batılı ortadan kaldırmak için yaptı, başka bir şey için değil*’ şeklinde takdir edilen hazfedilmiş cümleyle/fiile bağlıdır. (Müslümanlar ve Allah her ikisi de kafirlerin ellerine düşerek kökten yok olmasını irade ediyorlar. Her iki taraf da aynı şeyi irade ediyor) bu tekrar değil midir?’ diye sorarsan şöyle derim: *Hayır değildir, çünkü esasında (Allah’ın) ve (müminlerin) iradeleri birbirine zıttır ve söz konusu لِيُجِئَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ ifadesi bu iki iradenin birbirinden ayrıştırıldığı ilk noktadır. Bu ifade Allah’ın kuvvetli olan topluluğu kuvvetsiz olana tercih etmesi ve onlara karşı Müslümanlara yardım etmesindeki amacını açıklamaktadır. İşte sadece bu yüce hedef uğruna Allah onlara yardım etmiştir.*”⁴⁷

Zemahşerî'nin bu açıklamalarından, müminler ile Allah’ın farklı amaçlar doğrultusunda kafirleri ele geçirmek ve yok etmek istediği anlaşılıyor. Müminler, ticaret eşyası ve bazı ganimetleri almak için daha güçsüz topluluğu (Ebû Süfyan’ın Şam’dan gelen kervanını) ele geçirmek isterken,⁴⁸ Allah İslâm’ın sabit ve galip kılınması ve küfrün yok edilmesi amacıyla daha güçlü taraf (Ebû Cehil’in hazırladığı ordu) ile savaşılıp ele geçirilmesini istemektedir. Müellifimiz, bu amaç doğrultusunda Allah’ın onlara yardım ettiğini söylemeye çalışmıştır, dolayısıyla *فَعَلَ ذَلِكَ* ifadesi ile *نَصَرَ هُمْ* ifadesini kastetmiştir, diğer bir deyişle,

⁴³ Kâdî Nâsirüddîn Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl* (Beirut: Dâru'r-Reşîr, 2000), 1/475-476.

⁴⁴ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garibi'l-İrâb*, 184.

⁴⁵ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garibi'l-İrâb*, 184-185; a.mlf., *el-Keşşâf*, 392-393.

⁴⁶ “*O sırada Allah, iki gruptan (Ebû Süfyan’ın kervan ve Ebû Cehil’in Bedir’deki ordusu) birinin kesinlikle sizin olacağını vaat ediyordu. Ve siz, güçsüz ve silahsız olmanız size düşmesini arzu ediyordunuz. Allah ise hakkı kendi kelimeleriyle tam bir biçimde ortaya koymayı ve küfre batmışların ardını-arkasını kesmeyi istiyordu ki suçlular istemese de hakkı gerçekleştirsin, batılı da ortadan kaldırsın.*”

⁴⁷ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garibi'l-İrâb*, 186; a.mlf., *el-Keşşâf*, 405.

⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîlu'l-Kur'ân*, 11/ 40-49; Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, 3/331-332; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, 541-542; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/14-17.

Allah müminlere Bedir savaşında İslam'ı muzaffer kılmak ve müşrikleri mağlup etmek amacıyla yardım etmiştir, müminler savaşmadan ganimet elde etsin diye değil. Bu açıklamalar doğrultusunda Enfâl 8 ayetine, hazfedilen “فَعَلَّ ذَلِكَ ، مَا فَعَلَهُ إِلَّا لَهُمَا ، وَهُوَ إِيْتَابُ الْإِسْلَامِ وَإِظْهَارُهُ ، وَإِبْطَالُ الْكُفْرِ وَمَحْفَةُ” bölümü eklersek manası şu şekilde olur: “(Allah) sadece hakkı gerçekleştirmek ve batılı ortadan kaldırmak için -yani (daha güçlü ve silahlı orduyla Bedir’de savaşarak) İslâm’ı galip kılmaları ve küfrü yok etmelerini istediği için – onlara yardım yaptı, başka bir şey için değil.”

Görüldüğü gibi yaptığı yorumlar ile lugavî tefsirde üst seviyeyi temsil eden Zemahşerî, ayetlere linguistik ve gramatik yönlerden yaklaşarak manalarını zenginleştirmekte ve derin anlamlarına nüfuz edebilmektedir. Yine bu yaklaşımın bir sonucu olarak ayetin alışlagelmiş manasına etki ederek algılanmış biçimini değiştirmektedir. Dolayısıyla lugavî tefsirin bu özelliği göz önüne alınarak dirayet metodu içindeki pozisyonunu yeniden gözden geçirmek ve ondan daha fazla yararlanmanın yollarını bulmak gerekir.

4. Kıraat Vecihleri ile Ayetleri Tefsiri

İncelediğimiz bu eserinde ayetlerin okunuş vecihlerini ve anlamlarını etkileyen yorumlarda bulunan Zemahşerî, nahiv açıklamalarını desteklemek amacıyla bazen kıraatlere başvurmadan geri durmamıştır. Meselâ “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” ifadesinin *hakiki izafet* olup olmadığı tartışmasında yaptığı nahiv açıklamalarını kuvvetlendirmek için Ebû Hanîfe'nin “مَلِكِ يَوْمَ الدِّينِ” şeklindeki kıraatini delil olarak getirmiştir.⁴⁹ Zikrettiği bu kıraat veçhi aracılığıyla sadece yaptığı nahiv ve irâb açıklamalarını desteklemekle kalmayıp aynı zamanda söz konusu ayetin anlamında da bazı değişiklikler gerçekleştirmiştir. Buna göre ayetin manası مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ “*din gününün sahibi*” şeklinden مَلِكِ الْأُمُورِ يَوْمَ الدِّينِ “*ceza günü tüm işlere hükmeden...*” şekline dönüşmüştür.⁵⁰ Müellifimiz bu şekilde kıraatlerden faydalanarak hem lugavî izahlarına destek sağlamış hem de ayetlerin manalarında bazı değişiklikler gerçekleştirmiştir.⁵¹

Onun bu metodunu En'âm suresi 57.ayetinde daha bariz bir şekilde görmek mümkündür. Bu ayette geçen “يُقْضَى الْحَقُّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ” ifadesindeki “يُقْضَى” ve “الْفَاصِلِينَ” kelimelerinin okunuşuna dair Abdullah b. Mesud'dan nakilde bulunarak ayetin anlamını yeniden yorumlamıştır. İbn Mesud'un okuyuşunu esas alarak ‘ayırancılar’ anlamındaki الْفَاصِلِينَ kelimesini *hüküm verenler* anlamındaki الْفَاضِلِينَ olarak, ‘hakkı anlatır’ يَقْضَى الْحَقُّ ifadesini de *hak ile hükmeder* manasında بِالْحَقِّ يَقْضَى şeklinde okumuştur. الْحَقُّ kelimesinin mansûb yapılma nedenini de yine bu kıraat şekline bağlayan müellifimiz şu açıklamayı yapmıştır: “*Şayet الْحَقُّ neden mansûb yapıldı? dersin şöyle derim: يَقْضَى fiilinin mastarı (الْقَضَاءُ) nun sıfatı kabul edildiği için.*”⁵² Bu son açıklamasına göre ayetin kıraati ve anlamı şu şekilde olur: يَقْضَى الْقَضَاءُ الْحَقُّ “*O, doğru hüküm verir.*”

Zemahşerî'nin bu ifadelerinden anlıyoruz ki “يُقْضَى الْحَقُّ” ifadesi “يَقْضَى الْقَضَاءُ الْحَقُّ” anlamına, “الْفَاصِلِينَ” ifadesi de “الْفَاضِلِينَ” anlamına gelmektedir. Bu gösteriyor ki, İbn Mesud'dan naklettiği okuyuş şekli ile ayetin manasında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Ayete ilk başta verilen klasik mana “(O) hakkı anlatır ve O ayurt edenlerin en hayırlısıdır” şeklinde iken, İbn Mesud'un kıraatıyla “O gerçek hüküm neyse ona hükmeder, O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır” şeklinde bir mana kazanmıştır. Bu

⁴⁹ Zarfa izafe edilen ism-u fâil ile geçmiş ve devamlılık arzeden zaman kastediliyorsa izafet hakikidir, gelecek ve şimdiki zaman kastediliyorsa hakiki değildir (bkz. Zemahşerî, Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb, 91).

⁵⁰ Zemahşerî, Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb,91 a.mlf., el-Keşşâf, 28.

⁵¹ Kıraat farklılıklarının ayetlerin lugavî tefsirine etkisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Faima İsrailova, Kıraat Vecihlerinin Dilbilimsel Tefsire Etkisi (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021).

⁵² Zemahşerî, Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb,162; a.mlf., 330; ayrıca bkz. İbn Mücâhid, Kitâbu's-Seba fi'l-Kıraât, 259.

örneklerde, Zemahşerî'nin ayetleri yeniden anlamlandırmada kıraat ilminden nasıl faydalandığı açıkça görülmektedir.

Bu noktada şunu vurgulamak gerekir, Zemahşerî'nin nahiv ve i'râb açıklamalarını içeren söz konusu eserinde kıraat vecihlerinden fazlasıyla yararlanması arkasında iki alan arasında mevcut olan sıkı ilişki yatmaktadır. Her ne kadar son dönemde kıraat alanı farklı bir ihtisas alanı gibi ayrılabilir da nahiv ve i'râb ilimlerinin bir parçası olduğu ve onlarla bağlantılı olarak ele alınması gerektiği tartışmasız bir gerçektir. Özellikle i'râb ilmi kelimelerin telaffuzu ve harekelemesi ile ilgilenmesi hasebiyle kıraat ilminin kaynağı mesabesinde, bu itibarla kıraat ilmi mütehasşislerinin kıraat araştırmalarında *Îrâbu'l-Kur'ân* kitaplarına başvurmaları alanlarını daha iyi anlama ve geliştirme adına önemli bir adım olacaktır.

5. Şiir İstişhâdı ile Tefsiri

Şiir ile istişhâd lügavî tefsir ile meşgul olan alimlerin görüş ve düşüncelerini destekleme bakımından vazgeçilmez bir yöntem olarak görülmüştür. Özellikle Garîbu'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân ile meşgul olanlar için bu metod lügavî açıklamalara destek bağlamında çok büyük bir öneme sahiptir. Zemahşerî'ye gelince, o bir dilbilimci olarak eserlerinde şiire sürekli başvurduğu gibi şiir üzerine müstakil eserler de kaleme almıştır.⁵³ Onun şiirle olan bu bağını, incelediğimiz “*Nüketü'l-A'râb fi Garîbi'l-Îrâb*” adlı eserinde de görmek mümkündür. Ayetleri gramatik açıdan incelemeye çalıştığı bu eserinde üç yüzdü aşkın şiirden alıntı yapmıştır.

Ayetlerin i'râb ve nahiv yapılarına dair yaptığı yorumlar ile yeni yaklaşımlar geliştirerek manalarını daha farklı bir bağlam içinde ortaya koyan müellifin uyguladığı bu yönteminin tatbikini Mâide suresi 69. ayetinde görmek mümkündür.⁵⁴ Bu ayette geçen “وَالصَّابِرُونَ” kelimesinin i'râbına dair yaptığı nahiv yorumu ile gerek ayetin telaffuzunda gerekse de içerdiği manada birtakım değişikliklere yol açmıştır. Ona göre: وَالصَّابِرُونَ mübtada olmak üzere merfû olup haberi mahzuftur. “إِنَّ”nin isminin ve haberinin arkasından gelmesine niyet edilmiş ve adeta şöyle denmiştir: إِنْ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ كَمَثَلِ كَدَا، “İnananlar, Yahudiler ve Hristiyanların hükmü şöyledir, Sâbiiler de aynı şekildedir. Müellif Bu görüşü destekleyici mahiyette Sıbeveyhi (ö. 180/796)'nin şu şiirini istişhâd etmiştir:

وَالصَّابِرُونَ إِنَّمَا وَانْتُمْ بُعَاةٌ مَا بَقِينَا فِي شَقَاقِ

“Aksi takdirde bilin ki ayrılık içinde kaldığımız sürece biz de isyancıyız, siz de!”⁵⁵

Bu düzenlemelerle Zemahşerî “وَالصَّابِرُونَ” kelimesini “إِنَّ”nin ismi ve haberinden sonra gelen yeni bir cümle başı (mübtedâ) yaparak ayeti şu şekilde anlamıştır: “*İnananlar, Yahudiler ve Hristiyanlar(dan) Allah'a ve ahiret gününe inanan ve iyi işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir; Sâbiiler'in durumu da aynı şekildedir.*”

⁵³ Divânü's-Şiir (Divânü'l-edeb), A'cebü'l-aceb fi Şerhi Lâmiyyeti'l-Arab, el-Müstakşâ fi'l-ems'âl kitapları onun yazdığı şiir ve edebiyata dair onlarca eserden sadece bazılarıdır (Bkz. Öztürk, “Zemahşerî”, 235-238).

⁵⁴ إِنْ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِرُونَ وَالنَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ “İnananlar, yahudiler, sabiiler ve hristiyanlar(dan) Allah'a ve ahiret gününe inanan ve iyi işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”

⁵⁵ Zemahşerî, Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb,149; a.mlf., el-Keşşâf, 301.

Diğer bir örnek şiir türlerinden biri olan recez ile ilgilidir.⁵⁶ Arâf suresi 62.⁵⁷ ayetinde geçen “أَبْلَغُكُمْ” ifadesinin sıfat cümlesi mi yoksa isti'nâfi cümle mi olduğunu ele alan Zemaşerî ayetin manasına farklı bir açılım getirir: “Şayet أَبْلَغُكُمْ ifadesinin cümledeki konumu nedir? dersene şöyle derim: Bu konuda iki değerlendirme söz konusudur. İlkine göre bu ifade yeni bir cümle olup (Nûh Aleyhisselâm'ın) âlemlerin Rabbinin elçisi oluşunu beyan etmektedir; ikincisine göre bir önceki ayet Arâf suresi 61.ayetindeki رَسُولٌ kelimesinin sıfatıdır. ‘Sıfat olması nasıl mümkün olabilir, zira رَسُولٌ üçüncü şahıs kipinde (gâib) bir lafızdır (أَبْلَغُكُمْ ise mütekellimdir)?’ dersene şöyle derim: Bu mümkündür çünkü رَسُولٌ kelimesi cümlede mütekellim (muhâtip) zamirinin haberi olarak yer almaktadır ve anlamı şu şiirdeki gibidir:

أنا الذي سمعتني أمي حيدرَه

“Aslan diye adlandırdığıym ben, annemin!”⁵⁸

Zemaşerî'nin zikrettiği, أَبْلَغُكُمْ ifadesinin رَسُولٌ den sıfat yapılabileceği ihtimali göz önüne alındığında Arâf suresi 61. ve 62. ayetlerinin birleştirilmesi gerekir, bu durumda iki ayetin birleşik manası şöyle olur: “De ki: Ey kavmim! Bende bir sapma yok. Ben alemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş, size onun mesajlarını tebliğ eden bir peygamberim. Sizin iyiliğinizi istiyorum ve Allah hakkında sizin bilmediklerinizi biliyorum.”⁵⁹

Görüldüğü gibi müellif Arap şiirinden istifade ederek sadece kendine ait lügavî görüşleri takviye etmekle kalmayıp aynı zamanda ayetlerin anlam zenginliğini de gözler önüne sermiştir. Şiir ile istişâd yaklaşımı lügavî tefsirlerin kullandığı geleneksel bir metot olsa da Zemaşerî'nin kaleme aldığı eserlerde zirveye ulaştığını söyleyebiliriz. Zira benzer türdeki diğer tefsir kitaplarının aksine bu eser yaptığı dilsel açıklamalar ile ayetlerin manalarına farklı perspektiflerden yaklaşma imkânı sunmuştur.

6. Belâgat İle Tefsiri

Ulemanın uzunca bir süre üzerinde çalışıp ilkelerini, metot ve terminolojisini ortaya koydukları Belâgat ilmi Kur'ân-ı Kerîm'in îcâzını anlamada önemli bir köşe taşı olmuştur. Kur'ân'ın ayetlerinin eşi benzeri olmayan bir ahenk ve nazım içerdiğini düşünen alimler belâgat ilmini bunu göstermenin bir yolu olarak görmüşler ve Kur'ân'ın îcâzına yönelik birçok kitap kaleme almışlardır. er-Rummânî'nin (ö. 384/994) en-Nüket fi îcâzi'l-Îrâb'ı, Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin (ö.388/998) Risâletü beyâni îcâzi'l-Îrâb'ı, Bâkallânî'nin (ö.403/1013) İcâzü'l-Îrâb'ı Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) İcâzü'l-Îrâb'ı, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) Delâilü'l-îcâz'ı Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1210) Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-îcâz'ı bu türde yazılmış onlarca eserden sadece birkaçıdır.⁶⁰

Bu geleneğin bir devamı olarak Zemaşerî de bu eserinde Kur'ân ayetlerinin edebî nüktelerini ortaya çıkarmak için belâgat ilminin verdiği tüm imkanlardan faydalanmaya çalışmıştır. Belâgata dair îcâz-

⁵⁶ Topuzoğlu, “Recez”, 509-510; Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-Ayn, III, 134; Hatîb et-Tebrîzî, el-Vâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi, 113-114.

⁵⁷ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْنَ بِي صِنَالَةٌ وَلَيْتِي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَبْلَغُكُمْ رَسُولَاتِ رَبِّي وَالصَّخْرَةُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ bu ayete verilen klasik mana şu şekildedir: “Dedi ki: Ey kavmim, bende bir sapıklık yok, ben alemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim. Size Rabbinin mesajlarını duyuruyorum, size öğüt veriyorum ve Allah tarafından, sizin bilmediğiniz şeyleri biliyorum.” Görüldüğü gibi burada, أَبْلَغُكُمْ ifadesine رَسُولٌ kelimesinden sıfat yapılmadan mana verilmiştir.

⁵⁸ Zemaşerî, Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb, 176-177; a.mlf., el-Keşşâf, 367.

⁵⁹ Detaylı bilgi için bkz. Faïma İsrailova, “Истнишад Поэзией в Лингвистических Тафсирах”. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12/4 (2023), 1209-1221. <https://doi.org/10.33206/mjss.1279662>

⁶⁰ İcâzu'l-Îrâb'ın tanımı ve çeşitleri hakkında bkz. Rummânî, en-Nüket fi îcâzi'l-Îrâb, 73; Cürcânî, Delâ ilü'l-îcâz, 118-128; Râzî Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-îcâz, 26-29; Hattâbî, Risâletü beyâni îcâzi'l-Îrâb, 21-42.

itnâb, vasl-fasl, hasr-kasr, takdîm-te'hîr, tekrîr, tevkîd, itifât, cinas gibi bedî', beyân ve meânî alanlarından onlarca örnekler vererek ayetlerin fesâhat yönlerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

O ayetlerden bir tanesi Şu'arâ suresi 29. ayettir.⁶¹ Bu ayette geçen “لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ” ifadesinde icâz sanatı yerine neden itnâb sanatının kullanıldığı hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirmiştir: “*Şayet 'Seni zindana tıklarım!' ifadesi 'Seni zindana tıklanlardan eylerim!' ifadesinden daha kısa değil mi, onunla aynı anlamı vermiyor mu? dersin şöyle derim: Kısa olması açısından doğru, anlam açısından ise hayır. Zira bunun anlamı, 'Seni benim zindanımdaki -hani şu (içler acısı) durumu bilinen-kimselerden yaparım!' dır. Çünkü Firavun'un bir âdeti de şuydu: Zindana atmak istediği kişiyi alıp onu yerin derinliklerine inen bir deliğe tek başına attırır, orada artık o, ne duyulur ne de görülürdü! Bu ise ölümden daha zor ve ağır bir durumdur.*”⁶² Onun bu açıklamalarında anlaşılıyor ki, icâz sanatı gereğince “لَأَسْجُنَنَّكَ” şeklinde okumak, tek bir anlam içerir, o da Firavun'un Musa'yı diğerlerini tiktirdiği gibi zindana tıkmak, manasıdır. Oysa itnâb sanatı gereği “لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ” şeklinde okumak Firavun'un Musa'ya onu hapse tıkmak dışında verebileceği başka bir cezasının da olduğuna, fakat vermediğine işaret eder. Yani bu okuyuştan Firavun'un Musa'ya diğerlerine yaptığı gibi bir çukura atma cezası vermek yerine hapsedme cezası vermek istediği anlaşılmaktadır.

Öyleyse onun yaptığı belâgat izahları gereğince ayeti aynı anlamı ifade ettiğini düşünüp “لَأَسْجُنَنَّكَ” şeklinde kısaltarak “Seni hapsederim!” olarak anlamak, ayetin manasında bir daralmaya yol açacaktır. Bu durumda ayeti kısaltarak ona bu manayı vermek yerine, itnâb sanatı gereğince “لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ” şeklinde okuyarak “*Seni, (çukura atıp ölüme terkettiğim kimselerden değil), zindana attığım kimselerden yaparım*” şeklinde bir mana vermek daha doğru olur.

Zemahşerî'nin kitabında incelediği örneklerden anlaşılıyor ki ayetlerin icâz yönlerini deşifre etmek onların manalarına da yansımaktadır. Zira her ayet metni zahirde taşıdığı anlamın arkasında icâz yapısının bir gereği olarak daha derin ve farklı anlamlar taşımaktadır ve bu derin anlamlar belâgat ilminin sağladığı imkanlar sayesinde ortaya çıkarılabilmektedir. Bu nedenle ayetlerin çeşitli perspektiflerden algılanabilmesi, onlara farklı yorumlar getirilebilmesi ve daha geniş ve estetik bir açıdan yaklaşılabilmesi için, Zemahşerî'nin bu eserinde yaptığı gibi, ayetlerin taşıdığı mesajlardaki belâgat nüktelerine daha çok yer vererek tefsir yapmak gerektiği ortaya çıkmaktadır.

7. Arap Deyimleri (Meselleri) ile Tefsiri

Arapların günlük hayatta kullandıkları darb-ı meseller, hikmetli ve veciz sözler Zemahşerî için görüş ve düşüncelerini tahkim etme adına birer kaynak mesabesi görmüştür. *Garîbu'l-Kurân* ve *Îrabu'l-Kurân* müelliflerinin yaptığı gibi Zemahşerî de bu eserinde Arapça deyimlere ve Arap toplumunun çoğunluğu tarafından kabul edilmiş tabirlere başvurmadan geri durmamıştır. Sayısı çok fazla olmasa da birçok ayetin tefsirini yaparken “من كقولك”⁶⁶, “من كلامهم”⁶⁵, “يُقَالُ”⁶⁴, “قَالَ”⁶³, “فِي قَوْلٍ” gibi ifadeler ile Arapça kalıplaşmış yapılardan ve deyimleşmiş cümlelerden faydalanma yoluna gitmiştir. Onun bu metodu

⁶¹ “Andolsun ki benden başka tanrı edinirsen, seni mutlaka zindana atılanlardan yapacağım” dedi.”

⁶² Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*,292; a.mlf., *el-Keşşâf*, 758.

⁶³ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*,225.

⁶⁴ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*,170.

⁶⁵ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*,120.

⁶⁶ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*,115.

⁶⁷ Zemahşerî, *Nüketü'l-Arâb fi Garîbi'l-Îrâb*,90.

ayetlerin bağlama uygun anlaşılması ve onlara daha spesifik manalar verilmesi bakımından Kur'ân tefsirine yardımcı olmaktadır.

Sözelimi Hucûrât suresi 11.⁶⁸ ayetindeki “قَوْمٌ” kelimesini analiz ederken Ömer b. Hattab’dan nakledilen bir söze işaret ederek, “قَوْمٌ” kelimesini sadece erkekler anlamına geldiğine işaret eder, böylece ayetin manasını daha spesifik hale getirir. Onun açıklamaları şu şekildedir: “قَوْمٌ kelimesi özellikle erkekleri ifade etmektedir; çünkü onlar kadınların yönetiminden ve işlerini yürütmekten sorumludurlar (قوام). Nitekim الرَّجَالُ قَوَامُونَ عَلَى النِّسَاءِ (Nisâ 4/34) buyrulmuştur. Ömer b. Hattab bununla ilgili şöyle söylemiştir: ‘النِّسَاءُ لَحْمٌ عَلَى وَصْمٍ إِلَّا مَا دُبَّ عَنْهُ’ *Kadınlar, kütük üzerine konan ve (sineklerden korunan) et gibidirler*’ Üşüşen sinekleri kovanlar erkeklerdir... (قَوْمٌ kelimesinin erkeklerle işaret ettiğini) Zuheyr’in şu sözünden de anlayabiliriz: ‘أَقْوَمُ آلِ جِصْنِ أُمِّ نِسَاءٍ؟’ *Hısn sülalesi erkeklerden mi oluşmaktadır yoksa kadınlardan mı?* Bazıları, قَوْمٌ فِرْعَوْنَ وَقَوْمٌ عَادٍ ‘*Firavun kavmi ve Âd kavmi*’ gibi ifadelerde kavim kelimesi erkekleri de kadınları da içine almaktadır, diye iddiada bulunmaktadır, şunu belirtelim ki, burada kavim lafzı erkek-kadın iki grubu birden ifade etmez. Bununla sadece erkekler kastedilmiş, kadınlar ise terk edilmiştir; çünkü kadınlar erkeklerine tâbidirler.”⁶⁹

Görüldüğü gibi Zemahşerî, Ömer b. Hattab’ın sözünü “النِّسَاءُ لَحْمٌ عَلَى وَصْمٍ إِلَّا مَا دُبَّ عَنْهُ” ve Nisâ 34 “الرَّجَالُ قَوَامُونَ عَلَى النِّسَاءِ” ayetini delil göstererek “قَوْمٌ” kelimesini erkeklerle tahsis etmiştir. Bu açıdan ayete şöyle mana vermek yerinde olacaktır: “*Ey inananlar, erkeklerden bir topluluk erkeklerden oluşan diğer toplulukla alay etmesin. Belki (alay ettikleri kimseler), kendilerinden iyidirler. Kadınlardan oluşan bir topluluk da kadınlardan oluşan başka bir toplulukla alay etmesinler. Belki onlar, kendilerinden iyidirler.*”

Sonuç

İncelemelerimiz sonucunda bu eserin, teknik ve içerik bakımından tam bir tefsir kitabı hacminde ve hüviyetinde olmayıp daha ziyade lügavî açıdan ayetleri izah eden daha küçük boyutlu *Garîbu’l-Kur’ân* ve *İrâbu’l-Kur’ân* türü eserlerden biri olduğu ortaya çıkmıştır. Cümle içi nahiv ve irâb tahlilleriyle ayetlerin mesajlarını yeniden yorumlamaya ve anlamlandırmaya açık hale getirmesi onun bu özelliğinden ileri geldiği sonucuna varabiliriz. Zaten müellifin ayetlere farklı perspektiflerden yaklaşarak değişik manalar vermesi bu yaklaşımının bir neticesidir.

Öte yandan yaptığımız bu çalışmayla ele aldığımız eserin hem kelimelerin lügat manalarına yoğunlaşan ve Arap deyimlerinden örneklerle onları şerh eden *Garîbu’l-Kur’ân* türü bir eser, hem de nahiv ve irâb ağırlıklı yoğun gramer açıklamaları içeren *İrâbu’l-Kur’ân* türü (*Me’ânî’l-Kur’ân* ve *Mecâzu’l-Kur’ân*) bir eser olduğunun altını çizmiş olduk. Ayrıca buradan, söz konusu eserin her iki türü bir araya getirmesi açısından, lügavî tefsir alanında yeni bir türün doğmasına zemin hazırladığı sonucu da çıkartılabilir. Bu sonucun ele alınan eserin linguistik tefsir bakımından önemini bir kez daha gösterdiği söylenebilir.

Şiir, Arap meselleri ve belâgat gibi alanlardan faydalanan bu eser, ayetlerin nahiv, irâb ve kıraat yönlerini iyice tahlil etmesi ve ayetlerin anlam yelpazesini daha da genişletmesi neticesinde lügavî tefsir alanında yararlanılabilecek önemli bir eser mesabesinde sayılabilir. Bu bağlamda tefsir alanında mütehasıs olanların bu ve benzeri türdeki *İrâbu’l-Kur’ân* eserlerini incelemesi ve içerdiği bilgilerden faydalanması Kur’ân’ı daha iyi anlama adına önemli bir adım olarak görünmektedir. Nitekim *Nüketü’l-*

⁶⁸ “Ey inananlar, bir topluluk, başka bir toplulukla alay etmesin. Belki (alay ettikleri kimseler), kendilerinden iyidirler. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler. Belki onlar, kendilerinden iyidirler.”

⁶⁹ Zemahşerî, *Nüketü’l-Arâb fi Garîbi’l-İrâb*,343; a.mlf, el-Keşşâf, 1037-1038.

Arâb hem *İrâbu'l-Kurân* hem de *Ğarîbu'l-Kurân* türlerini içinde aynı anda barındıran nevi şahsına münhasır bir eserdir. Onu diğer türlerden ayıran bu özellik lügavî alanda kendisini kritik bir pozisyona yerleştirdiği için onu göz ardı etmek mümkün değildir. Öte yandan Zemahşerî'nin bu eseri lügavî tefsir alanında reddedilemez bir etkiye sahiptir. Bu alanda yazılan neredeyse her eser *Keşşâf* vasıtasıyla *Nüketü'l-Arâb fi Ğarîbi'l-İrâb*'in sunduğu gerek linguistik izahlardan (nahiv, irab ve kıraat) gerekse şiir ve belâgat gibi sanatlardan yararlanmışır.

Son olarak bu eserin öne çıkan en önemli özelliğinin *Keşşâf*'in özünü yansıtması olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle söz konusu eser *Keşşâf*'in lügavî izahlarının omurgasını oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *Keşşâf*'in neden bu kadar dilbilimsel izahlar içerdii anlaşılabilmektedir. Her ne kadar mezhebi tefsir unsurları *Keşşâf*'in bir özelliği olsa da, onu diğer tefsirlerden ayıran karakteristik özelliği belâgat ve dil alanındaki yetkinliğidir. Tam bu noktada *Nüketü'l-Arâb*'in önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü *Keşşâf*'in bu yetkinliğin dayandığı ana kaynak *Nüketü'l-Arâb*'dir. Bütün bunlar muvacehesinde denilebilir ki bu eseri kritik kılan en önemli özellik *Keşşâf*'in lügavî izahlarının dayandığı prototip mesabesinde olmasıdır.

Kaynakça

- Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade (1990). *Meâni'l-Kurân*. Mektebetü'l-Hancî.
- Bâkılânî, Ebû Bekir (1963). *İcâzü'l-Kurân*. nşr. Ahmed Sakr, Dâru'l-Meârif.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed el-Ferrâ (1989). *Meâlimu't-Tenzil*. Dâru Tayyibe,
- Beydâvî, Kâdî Nâsırüddin Ebû Saîd (2000). *Envârü't-tenzil ve esrârü't-tevil*. Dâru'r-Reşit.
- Brockelmann, C. (1937). *Geschichte der arabischen litteratur*. Brill.
- Cürcânî, A. (1988). *Delâilü'l-icâz*. nşr. Muhammed Reşit Rıza, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Dervîş, M. (1999). *İrâbu'l-Kurânî'l-Kerîm*. Dâru'l-İrşâd – Dâru'l-Yemâme- Dâru İbn Kesîr.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ. thk. Emîn el-Hûlî. *Mecâzu'l-Kurân*. Mektebetü'l-Hancî.
- Ferrâ, Y.Z. (1983). *Meâni'l-Kurân*. Âlemu'l-Kutub.
- Halil b. Ahmed, E. A.(2003). *Kitâbü'l-Ayn*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed (1986). *el-Vâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*. Dâru'l-Fikr
- Hattâbî, E. S.(1968). "Risâletü beyânî icâzi'l-Kurân." *Selâsu Resâil fi icâzi'l-Kurân* içinde. Dâru'l-Meârif.
- el-Hûfî, A. M. (1966.). *Zemahşerî*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- İbn Kesîr, E.F. (1997). *Tefsîru'l-Kurânî'l-Azîm*. Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî.
- İbn Kuteybe, E.M. (1978). *Tefsîru Ğarîbu'l-Kurân*. thk. Seyyid Ahmed Sagr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe. E.M. (2007). *Tevilü Müşkulu'l-Kurân*. thk. İbrahim Şemsüddin. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî (1972). *Kitâbu's-Seba fi'l-Kıraât*. Dâru'l-Meârif.
- İbnu'l-Cevzî, E.F.(2002). *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*. Dâru İbn Hazm – el-Mektebu'l-İslâmiyye.
- İsrafilova, F. (2021). *Kıraat Vecihlerinin Dilbilimsel Tefsire Etkisi*, Grafiker Yayınları.

- İsrafilova, F. (2023). “Истишхад Поэзией в Лингвистических Тафсирах”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/4 (2023), 1209-1221. <https://doi.org/10.33206/mjss.1279662>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (2006). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Müessesetu'r-Risâle.
- Öztürk, M. & M. Suat Mertoğlu (2013). “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî Garîbu'l-Kur'ân*. Dâru'l-Marife.
- Râzî, F. (2004). *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyetü'l-i câz*. nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Dâru Sadr..
- Rummânî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsa (1968). “en-Nüket fî icâzi'l-Ķur'ân”. *Selâsu Resâil fî icazi'l-Kur'ân* içinde. thk. Muhammed Halefullah & Muhammed Zeğlul Sellam, Dâru'l-Meârif.
- Süyûtî, C. (2003). *ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Mesûr*. Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve Dirâsâti'l-Arabiyye.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (2001). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîlu'l-Kur'ân*. Dâru Hicr.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen (2006). *Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Dâru'l-Murtezâ.
- Topuzoğlu, T. R. (2007). “Recez”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/509-510.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (1988). *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbuhu*. thk. Abdulcelîl Abduh Sülbî, Âlemu'l-Kutub.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullah (1985). *Nüketü'l-Arâb fî Garîbi'l-Îrâb*. Dâru'l-Meârif.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullah (2009). *el-Keşşâf*. Dâru'l-Ma'rife.